

ব্যাকরণ-কৌমুদী

প্রথম ভাগ

বর্ণ-নির্ণয়

১। অ ই উ, ক খ গ প্রভৃতিকে বর্ণ বলে। বর্ণ দ্বিবিধ; স্বর ও ব্যঞ্জন (১)। যে সকল বর্ণ অন্য বর্ণের সাহায্য ব্যতিরেকে স্বতন্ত্রভাবে উচ্চারিত হয়, তাহাদিগকে স্বরবর্ণ (অচ্) বলে; যে সমস্ত বর্ণ স্বরবর্ণের সাহায্য বিনা উচ্চারিত হয় না, তাহাদিগকে ব্যঞ্জনবর্ণ (হল্) বলে।

(১)। ১। অ ই উ। ২। ঋ লৃ। ৩। এ ঐ। ৪। ঐ ঐ। ৫। হ য ব র ট। ৬। ল। ৭। জ ম ভ ণ ন। ৮। ঙ। ৯। ঞ। ১০। জ ব গ ড দ ঙ। ১১। ঝ ঞ। ১২। ক প য়। ১৩। শ ষ স র। ১৪। হল্।

এই চতুর্দশটি মাহেশ্বর সূত্র। ইহার মধ্যে প্রথম চারটিতে স্বরবর্ণ ও পরবর্তী দশটিতে ব্যঞ্জনবর্ণ। প্রত্যেক সূত্রের শেষে একটি হসন্ত বা হলন্ত ব্যঞ্জনবর্ণ আছে, ইহারা ইৎ (অর্থাৎ থাকে না)। ‘আদিরন্ত্যেন সহেতা’—আদি বর্ণ অন্ত্য বর্ণের সহিত মিলিত হইয়া নিজের এরং মধ্যস্থিত বর্ণসমূহের সংজ্ঞা হয়। সংজ্ঞা গণনা করিবার সময় ইৎ ত্যাগ করিয়া গণনা করিতে হয়। অণ্ বলিলে ণ্ ত্যাগ করিয়া অ ই উ বৃষ্টিতে হইবে। এইরূপ অক্ বলিলে অ ই উ ঋ ৯; এঙ্ বলিলে এ ও; এচ্ বলিলে এ ঐ ও ঔ; অচ্ বলিলে সমস্ত স্বরবর্ণ, হল্ বলিলে সমস্ত ব্যঞ্জনবর্ণ বৃষ্টিতে হইবে। উপরি উক্ত চতুর্দশটি সূত্র হইতে অণ্ প্রভৃতি বহু সংজ্ঞা নির্দিষ্ট হইয়াছে। এজন্য পাণিনি সূত্র দ্বারা পক্ষে এই সূত্রগুলি প্রয়োজনীয়।

নাসিকাতেও উচ্চারিত হয় ; এই নিমিত্ত ইহাদিগকে **অনুনাসিক বর্ণ**ও বলে (১) ।

Exercise

1. Define the following :—

হ্রস্বস্বর, দীর্ঘস্বর, ঘোষবর্ণ, অঘোষবর্ণ, অন্তঃস্থবর্ণ, উষ্মবর্ণ, অযোগবাহ বর্ণ ।

2. What is অন্তঃস্থবর্ণ and why is it so called ?

3. What letters are known as অল্পপ্রাণ and মহাপ্রাণ in Sanskrit ?

4. Distinguish between দীর্ঘস্বর and প্লুতস্বর ।

পরিভাষা

১। **প্রকৃতি**—মূল শব্দকে প্রকৃতি বলে। প্রকৃতি দ্বিবিধ—ধাতু ও প্রাতিপদিক ।

২। **ধাতু**—যাহা ক্রিয়া বুঝায়, তাহাকে ধাতু (Verbal root) বলে (২) । যথা, ভূ, বা স্থা, গন্, দৃশ্, হন্ ইত্যাদি ।

৩। **প্রাতিপদিক**—যাহা বস্তুবাচক অথবা বস্তুর বিশেষণ-বাচক, তাহাকে প্রাতিপদিক (Nominal base) বলে (৩) । বস্তুবাচক—সূর্য্য, তরু, লতা, জল, বায়ু, গৃহ ইত্যাদি । বস্তুর বিশেষণবাচক—দৃঢ়, প্রবল, পুরাতন, মন্দ, সুন্দর ইত্যাদি ।

৪। **প্রত্যয়**—ধাতু ও প্রাতিপদিকের পরে যাহা যুক্ত হয়, তাহাকে প্রত্যয় (Suffix) বলে (৪) । প্রত্যয় পঞ্চবিধ—বিভক্তি, কৃৎ, তদ্ধিত, স্ত্রী-প্রত্যয়, ধাতুবয়ব ।

৫। **ইৎ**—কোন কার্যের জন্ত বা কোনও বিশেষ উদ্দেশ্যে যে বর্ণ উচ্চারিত হয়, কিন্তু কার্যকালে থাকে না, তাহাকে ইৎ বলে । যেমন 'ক্ত' প্রত্যয়ে ক্ ইৎ, 'অণ্' প্রত্যয়ে ণ্ ইৎ ইত্যাদি ।

(১) ঞ্-ম-ঙ-ণ-নানাং নাসিকা চ ।

(২) ভূবাদয়ো ধাতবঃ ।

(৩) অর্থবদধাতুরপ্রত্যয়ঃ প্রাতিপদিকম্ ।

(৪) প্রত্যয়ঃ । পরশ্চ ।

৬। পদ—“সুপ্তিঙন্তং পদম্”। প্রাতিপদিক ও ধাতু বিভক্তি-যুক্ত হইলে, তাহাদিগকে পদ বলে। যথা—নরঃ, ভবতি ইত্যাদি। যাহা পদ নহে, সংস্কৃতে তাহা ব্যবহার করা যায় না।

৭। গুণ—ই ঙ্গ স্থানে এ, উ উ স্থানে ও, ঋ ঋ স্থানে অর্, এবং ঞ স্থানে অন্ হওয়াকে গুণ বলে (১)।

৮। বৃদ্ধি—অ স্থানে আ, ই ঙ্গ এ স্থানে ঐ, উ উ ও স্থানে ঔ, ঋ ঋ স্থানে আর্, এবং ঞ স্থানে আন্ হওয়াকে বৃদ্ধি বলে (২)।

৯। লঘু ও গুরু—হ্রস্ব স্বরকে লঘু ও দীর্ঘ স্বরকে গুরু বলে। সংযুক্ত বর্ণ পরে থাকিলে হ্রস্ব স্বরও গুরু বলিয়া পরিগণিত হয় (৩)।

১০। উপসর্গ—যদি ক্রিয়ার সহিত যোগ থাকে, তাহা হইলে প্র, পরা, অর্প, সম্, অনু, অব, নির্ (নিস্), ছর্ (ছস্), অভি, বি, অধি, স্ম, উদ্ (৪), অতি, নি, প্রতি, পরি, অপি, উপ, আ (ঙ্) এই বিংশতি শব্দকে উপসর্গ (Prepositional Prefix) বলে (৫)।

১১। সর্বা—সমান স্থান এবং প্রযত্ন দ্বারা উচ্চার্যমাণ বর্ণ সকলের সর্বা সংজ্ঞা হয় (৬)। যথা—অ, আ ; ই, ঙ্গ ; উ, উ ; ঋ ঋ ইত্যাদি।

১২। টি—স্বরের মধ্যে যেটি অন্ত্য, তদবধি সমুদায় বর্ণের টি সংজ্ঞা হয়। যথা, গন্, ধাতুর অন্, হন্ ধাতুর অন্ ইত্যাদি (৭)।

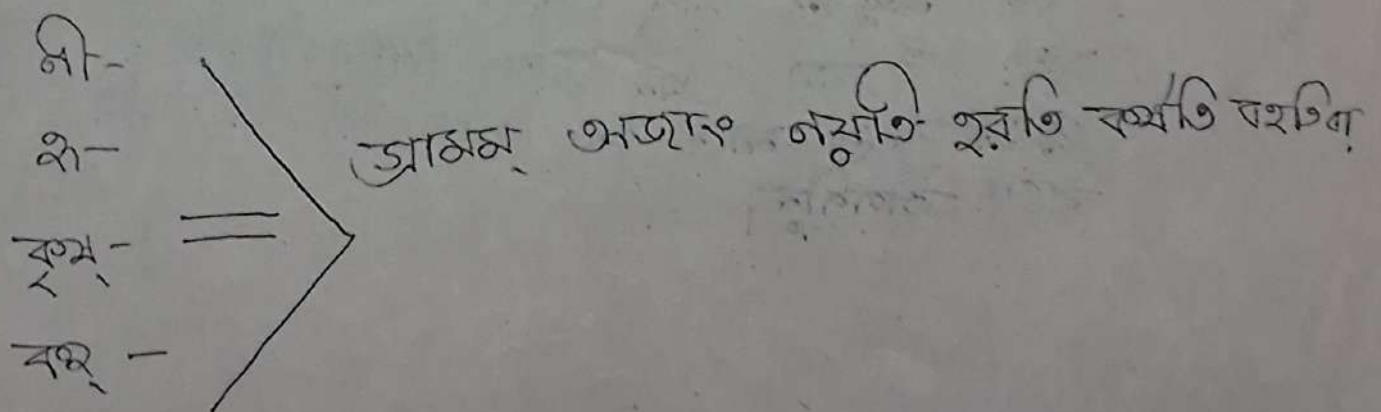
১৩। উপধা—অন্ত্যবর্ণের পূর্ব বর্ণকে উপধা বলে। যথা—‘গন্’ এস্থলে ‘ন্’-এর পূর্ববর্তী ‘অ’ উপধা (৮)।

(১) অদেঙ্ গুণঃ। (২) বৃদ্ধিরাদৈচ্। (৩) হ্রস্বং লঘুঃ
সংযোগে গুরুঃ ; দীর্ঘঞ্চ। (৪) বৈয়াকরণেরা দকারান্ত নির্দিষ্ট করিয়া
থাকেন। (৫) উপসর্গাঃ ক্রিয়াযোগে। পাণিনীয়েরা নিস্ আর ছস্ এই দুইটিকে
উপসর্গের মধ্যে গণনা করেন। (৬) তুল্যান্ত-প্রযত্নং সর্বাং।
(৭) অচোহন্ত্যাং টিঃ। (৮) অলোহন্ত্যাং পূর্ব উপধা।

উল্লেখ্য যে এই বাণেশ্বরী দ্বিবর্ষিক এক ষোড়শবর্ষ
 অকর্মণ্য কর্ম হয়; এই কর্ম সুখ্য নমঃ হোগল,
 প্রচুড়া এদের ক্ষেত্রে অসামান্য প্রকৃতির অবিবর্তন
 তৈরিক বা প্রকৃতিক নমঃ, আকর্ষিত অর্থাৎ প্রসাদলাভ
 প্রসাদন নিমিত্ত কর্মই একান্ত কর্তব্য।

শব্দার্থ —

- সুহ → জ্ঞান পলাঃ দোষিন্দ।
- যাঃ → বলিঃ যাচতে বহুর্বাঃ।
- পচ - শুকনান, শুকন্য পচতি।
- দশ - জগান, জাত্য দশমতি।
- বর্ষ - ব্রহ্মবর্ষনামি জাহ্ন।
- প্রকৃ - জ্ঞানবক্য পশুনাঃ প্রকৃতি।
- চি - ব্রহ্মজ্ঞ্য এবচিনোতি মন্যনি।
- ক্রা - } → জ্ঞানবক্যে বর্ষ্য ক্রতে শান্তি বা।
- শান্ত - }
- শিত - শান্ত্য জ্ঞোতি দেবদত্তম্।
- বর্ষ - জুর্বাঃ কীর্তিনিব্য ব্রহ্মনমতি ;
- ব্রহ্ম - দেবদত্তং শান্ত্য ব্রহ্মনমতি।

What is the difference in use between three past tenses लङ्, लिट् and लृट्? Show their proper use with suitable examples.

উঃ- যত্নে উত্তর লঙ্, লিট্ ও লৃট্ লি ব্যবহার বিত্তি মুক্ত হইয়া অতীতকালের তৎ প্রকাশ করে। অর্থাৎ অতীতকালে প্রকাশ্য লঙ্, লিট্ ও লৃট্ এর প্রয়োগ হয়। অতীতকাল দুই প্রকার - অন্ততন, অনন্ততন। তাছাড়া ক্রিয়া প্রত্যয় ও পরোক্ষ্য হতে পারে। এবং প্রকাশ্য ক্ষেত্রে লঙ্, লিট্ ও লৃট্ - ব্যবহারের বিবিধ নিয়ম আছে। লৃট্ লকারে আবার অতীত বৃত্তি ক্রিয়া ছাড়ন্তি ব্যবহৃত হয়। এদের ব্যবহার - সত পাম্পাতি নিম্নে আলাদাভাবে হলঃ -

লঙ্ লকারঃ -

অনন্ততন লঙ্ (৩।২।১১) -

অতীত কালের স্মরণ প্রদর মেবে অগামী কালের অষ্টম প্রদর পর্যন্ত সময়কে অনন্ততন বলে। অনন্ততন অতীতে অর্থাৎ সত কালের স্মরণ প্রদরের পূর্বে সন্দেহিত ক্রিয়া বোঝাতে যত্নে উত্তর লঙ্ হয়। মত্মা - আসীৎ দ্বারতঃ . ইতি রাঢ়া , শ্যঃ তিহঃ . রাধামনঃ তি অপসিৎ।

লিট্ লকারঃ -

পরোক্ষ্য লিট্ (৩।২।১৫) -

- ⊙ শ্বঃ - অগামীকাল
- ⊙ শ্যঃ - সতকাল
- ⊙ অন্ত - আজ

অনন্ততন অতীতে পরোক্ষ্য ক্রিয়ায় যত্নে উত্তর লিট্ হয়। মত্মা - রাধো স্বাবনঃ . তৃধান (ইন্ + লিট্, নল্)।

আমলে দেখা মাড়ে যে অনন্ততন অতীতে পরোক্ষ্য ক্রিয়ায় লঙ্ ও লিট্ উভয়েরই প্রয়োগ হয় কিন্তু প্রত্যয় ক্রিয়ায় লিট্-র প্রয়োগ হয় না। অর্থাৎ শ্যঃ (সতকাল) অর্থাৎ রাধামনঃ পাম্পাতি হবে না; 'পাম্পাতি' ক্রিয়ার পরিবর্তে 'অপসিৎ' প্রয়োগ হবে।

উত্তম পুরুষের ক্রিয়ার অপসিৎতা হেতু উত্তম পুরুষের ক্রিয়ায় লিট্ এর প্রয়োগ হয় না। কিন্তু চিৎ বিশেষণ বা বিপ্লুতি বোঝালে উত্তম পুরুষের ক্রিয়াও পরোক্ষ্য হয় - উত্তম পুরুষে 'চিৎকৃত্যপ্য পরোক্ষ্যতা' (কাশিকা), সুতরাং চিৎ বিশেষণ বা বিপ্লুতি বোঝালে উত্তম পুরুষের ক্রিয়ায়ও লিট্ হয়। উদাহরণ - বুধো বুদ্ধঃ . বিঃ . বিললাপ ? , মতো বুদ্ধঃ . বিঃ .

চলার,

(বি-সপ + লিট্ +)

কোন প্রকৃত ঘটনাকে অক্ষুণ্ণরূপে আত্মবিশ্বাস বরাহ প্রকাশনে
 অন্তর্ভুক্ত অর্থাৎ উত্তমপূর্বমে নিউ হম - 'অন্তঃপ্রাণস্ববে চ নিউ
 বস্তুঃ (বার্তিক), উদাহরণ - কলিত্তেঁপু-আবাস্তীঃ বিস্ম ? নাহ্যঃ
 কলিত্তেঁপু তুগাম। [ক + লুট্, বাহু কবোচিলেন].

(গম্ + নিউ নন্).

লুট্, লবণঃ - ছেত সাক্ষানে অর্থাৎ অবস্থার অর্থাৎ কিংবা
 যত্নে উত্তর লুট্ হম - 'লুট্' (3।2।110).

উদাহরণ - অদ্য প্রাতঃ ব্রহ্মিকৃত্যে (ঙ + লুট্, দ্).

অতিপ্রমত্তে তে তনবো বিনুষ্ঠ্য। (পরোক্ষ অর্থাৎ
 গ্ৰহ + নিউ + লুট্, দ্).

অপ্তম্ অদ্য - বিমর্ষিঃ, অর্পমোহাঃ, আদ্রাক্ষম্ (দৃশ + লুট্, অ)
 (অপরোক্ষ অর্থাৎ).

[অপ্তম্ অদ্য - চন্দ্রমাঃ, দার্শা, উঃ - অপ্তম্, ক্ষুদ্রমভম্, অদ্রাক্ষম্].

নিম্নেবিসাচক স্মাৎ (> স্মা) স্মাৎ সোতো যত্নে উত্তর
 লুট্ হম - 'স্মাৎ লুট্' (3।3।175), তখন লুটে - এ যত্নে পূর্বে
 অ-বাস্ত-আগাম হম না - 'ন স্মাৎ সোতো' (6।4।74), উদাহরণ -
 স্মা স্মাৎ, কামীঃ (ক + লুট্, অ).

স্মাৎ সোতো লুট্ হম, বিকলেন লট্ ও হম - 'স্মাৎ
 লট্ চ' (3।3।176), উদাহরণ - অর্ধে বিপ্রকৃত্যপি স্মাৎ প্রতীপাঃ
 গমঃ (গম্ + লুট্, অ), সোতো স্মাৎ অর্ধে (ঙ + লট্, দ্).

উদাহরণ - আলোচনা ছেবে মেধা স্মাৎ অবস্থার
 অর্থাৎ প্রত্যক্ষ ও পরোক্ষ - কিংবা লুট্ হম; লট্ হম কেবল
 অন্তর্ভুক্ত অর্থাৎ প্রত্যক্ষ ও পরোক্ষ - কিংবা, আর নিউ হম
 অন্তর্ভুক্ত অর্থাৎ পরোক্ষ - কিংবা - ইচ্ছা - লট্, নিউ,
 ও লুট্ এর প্রধান ব্যবহার্যত পাঠ্য.

विविध प्रश्नावली

(व्याकरण)

- 'संहिता' संज्ञा किस सूत्र से होती है ?
(A) संहितायाम्
(B) स्वरितात् संहितायाम् मुदात्तानाम्
(C) परः सन्निकर्षः संहिता
(D) तपोर्वावधि संहितायाम्
- 'गुण' संज्ञा का विधायक सूत्र क्या है ?
(A) आद्गुणः
(B) अदेङ्गुणः
(C) गुणो यङ् लुकोः
(D) मिर्देगुणः
- 'वृद्धि' संज्ञा का विधायक सूत्र क्या है ?
(A) वृद्धिरेचि (B) वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम्
(C) वृद्धिरादैच् (D) मृजेवृद्धिः
- 'प्रातिपदिक' संज्ञा का विधायक सूत्र इनमें से कौन है ?
(A) अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्
(B) ड्याप्प्रातिपदिकात्
(C) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा
(D) प्रातिपदिकान्तनुम् विभक्तिषु च
- अष्टाध्यायी में 'प्रातिपदिक' संज्ञा-विधायक सूत्र कितने हैं ?
(A) 1 (B) 2
(C) 3 (D) इनमें से कोई नहीं
- 'कृतद्धितसमासाश्च' सूत्र से किस संज्ञा का विधान किया जाता है ?
(A) कृत् (B) तद्धित
(C) समास (D) प्रातिपदिक
- इनमें 'नदी' संज्ञा का विधायक सूत्र कौन है ?
(A) आण्णद्याः
(B) नद्युतश्च
(C) यू स्त्र्याख्यौ नदी
(D) अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः
- 'डिति ह्रस्वश्च' सूत्र से किस संज्ञा का विधान किया जाता है ?
(A) घि (B) नदी
(C) भ (D) पद
- 'श्री' शब्द की षष्ठी विभक्ति के बहुवचन में कौन संज्ञा विकल्प से होती है ?
(A) घि (B) नदी
(C) पद (D) प्रातिपदिक
- 'घि' संज्ञा किस सूत्र से होती है ?
(A) द्वन्द्वे घि (B) शेषो ध्यसखि
(C) अच्च घेः (D) घेर्ङिति
- 'भूपति' शब्द की 'घि' संज्ञा का विधायक सूत्र क्या है ?
(A) शेषो ध्यसखि (B) पतिः समास एव
(C) घेर्ङिति (D) अच्च घेः
- समास में 'पति' शब्द की कौन संज्ञा होती है ?
(A) नदी (B) भ
(C) घ (D) घि
- 'पतिः' शब्द की 'घि' संज्ञा नहीं होती है, क्योंकि—
(A) पति इकारान्त है
(B) यह समासयुक्त नहीं है
(C) यह पुल्लिङ्गवाचक है
(D) यह सखि शब्द से भिन्न है
- 'उपधा' संज्ञा का विधायक सूत्र क्या है ?
(A) अलोऽन्यात्पूर्व उपधा
(B) अत उपाधायाः
(C) उपधायां च
(D) उपधायाश्च
- 'अपृक्त' संज्ञा का विधायक सूत्र क्या है ?
(A) अस्ति सिचोऽपृक्ते
(B) अपृक्त एकाल् प्रत्ययः
(C) वेरपृक्तस्य
(D) गुणोऽपृक्ते

16. इनमें गति संज्ञा का विधायक सूत्र कौन है ?
 (A) नित्यं कौटिल्येगती
 (B) गतिश्च
 (C) गतिरनंतरः
 (D) गतिर्गती
17. 'पद' संज्ञा के विधायक सूत्र कितने हैं ?
 (A) 1 (B) 2
 (C) 3 (D) 4
18. इनमें से कौन 'पद' संज्ञा का विधायक सूत्र नहीं है ?
 (A) सुप्तिङन्तं पदम्
 (B) नः क्ये
 (C) स्वादिष्वसर्वनामस्थाने
 (D) अनुदात्तं पदमेकवर्जम्
19. 'भवत् + छन् = भवदीयः' में 'भवत्' शब्द से किस सूत्र से 'छ' प्रत्यय होता है ?
 (A) सुप्तिङन्तंपदम्
 (B) नः क्ये
 (C) वृद्धात्
 (D) स्वादिष्वसर्वनामस्थाने
20. 'राजभ्याम्' की कौन संज्ञा होती है ?
 (A) पद (B) भ
 (C) घि (D) सर्वनाम
21. 'विभाषा' संज्ञा विधायक है ?
 (A) विभाषादिक्समासे बहुब्रीहौ
 (B) न वेति विभाषा
 (C) विभाषा जसि
 (D) विभाषा छन्दसि
22. 'सवर्ण' संज्ञा का विधायक सूत्र क्या है ?
 (A) अकः सवर्णे दीर्घः
 (B) अणुदित्सवर्णस्यचाऽप्रत्ययः
 (C) तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्
 (D) झरो झरि सवर्णे
23. 'टि' संज्ञा का विधायक सूत्र क्या है ?
 (A) 'टि' आत्मनेपदानां टेरे
 (B) अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राकटेः
 (C) टेः
 (D) अचोऽन्त्यादि टि
24. 'प्रगृह्य' संज्ञा का विधायक सूत्र क्या है ?
 (A) ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम्
 (B) प्लुतप्रगृह्याचि नित्यम्
 (C) अप्लुतवदुपस्थिते
 (D) ऋत्यकः
25. 'अष्टाध्यायी' में 'सर्वनामस्थान' संज्ञा के विधायक सूत्र कितने हैं ?
 (A) 1 (B) 2
 (C) 3 (D) 4
26. इनमें 'सर्वनामस्थान' संज्ञा का विधायक सूत्र कौन है ?
 (A) पथिमथोः सर्वनामस्थाने
 (B) सुडनपुंसकस्य
 (C) इतोऽन् सर्वनामस्थाने
 (D) उगिद्चां सर्वनामस्थानेऽधातोः
27. 'निष्ठा' संज्ञा का विधायक सूत्र है ?
 (A) निष्ठाशीड्रिवदि
 (B) निष्ठा
 (C) क्तवतूनिष्ठा
 (D) निष्ठा च द्वयजनात्
28. 'सम्प्रसारण' संज्ञा का विधायक सूत्र क्या है ?
 (A) त्रेः सम्प्रसारणं च
 (B) इग्यणः सम्प्रसारणम्
 (C) ह्वः सम्प्रसारणम्
 (D) न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्
29. 'स्वप् + क्तः = सुप्तः' यहाँ 'स्वप्' धातु में कौन किं हुई है ?
 (A) संयोग (B) सम्प्रसारण
 (C) संहिता (D) लोप
30. अ, ए एवं ओ इन तीन वर्णों की संज्ञा क्या है ?
 (A) वृद्धि (B) अपृक्त
 (C) गुण (D) सर्वनाम
31. आ, ऐ एवं औ इन तीनों की संज्ञा क्या है ?
 (A) वृद्धि (B) लघु
 (C) गुण (D) संहिता
32. कृदन्त कहा जाता है ?
 (A) धातु (B) प्रत्यय
 (C) प्रातिपदिक (D) संयोग
33. इनमें से कौन प्रातिपदिक संज्ञक नहीं है ?
 (A) कृदन्त (B) तद्धितान्त
 (C) समासान्त (D) पठ्
34. ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग वाचक शब्द की कौन संज्ञा होती है ?
 (A) घि (B) नदी
 (C) लघु (D) वृद्धि

35. 'बधू' शब्द की पाणिनीय संज्ञा क्या है ?
 (A) अपृक्त (B) तद्धित
 (C) नदी (D) गुण
36. 'मुनि' शब्द की पाणिनीय संज्ञा क्या है ?
 (A) धि (B) नदी
 (C) इत् (D) टि
37. धातु आदि में अन्त्य वर्ण से पूर्व वर्ग की संज्ञा क्या होती है ?
 (A) अपृक्त (B) भ
 (C) उपधा (D) निष्ठा
38. एकवर्णविशिष्ट प्रत्यय की संज्ञा क्या है ?
 (A) टि (B) घ
 (C) उपधा (D) अपृक्त
39. क्रिया के योग में 'प्र' आदि की निम्नलिखित में कौन संज्ञा होती है ?
 (A) अपृक्त (B) गति
 (C) निष्ठा (D) सर्वनाम
40. 'सुबन्त' और 'तिडन्त' को क्या कहा जाता है ?
 (A) धातु (B) प्रातिपदिक
 (C) प्रत्यय (D) पद
41. निषेध एवं विकल्प को क्या कहा जाता है ?
 (A) विभाषा (B) प्रत्यय
 (C) निष्ठा (D) संयोग
42. 'अ' एवं 'आ' परस्पर क्या हैं ?
 (A) संहिता (B) संयोग
 (C) सवर्ण (D) प्रातिपदिक
43. 'राजन्' में अन् की संज्ञा क्या है ?
 (A) निष्ठा (B) गुण
 (C) लघु (D) टि
44. पुल्लिङ्ग एवं स्त्रीलिङ्ग में सु, औ, जस्, अम् एवं औट् इन विभक्तियों की संज्ञा क्या है ?
 (A) सर्वनामस्थान (B) सर्वनाम
 (C) संयोग (D) संहिता
45. 'राजन् + अम्' में यहाँ 'अम्' की संज्ञा क्या है ?
 (A) तद्धित (B) निष्ठा
 (C) सर्वनामस्थान (D) सर्वनाम
46. 'क्त' एवं 'क्तवतु' प्रत्ययों की संज्ञा क्या है ?
 (A) अपृक्त (B) भ
 (C) उपधा (D) निष्ठा
47. 'यण्' के स्थान में 'इक्' के विधान को क्या कहा जाता है ?
 (A) संहिता (B) संयोग
 (C) सम्प्रसारण (D) लोप
48. ईकारान्त, ऊकारान्त एवं एकारान्त द्विवचन की कौन संज्ञा होती है ?
 (A) प्लुत (B) टि
 (C) लघु (D) प्रगृह्य
49. 'हरी एतौ'—यहाँ हरी की कौन संज्ञा है ?
 (A) प्लुत (B) प्रगृह्य
 (C) गति (D) गुरु
50. प्रातिपदिक से निम्नलिखित में से किसका विधान होता है ?
 (A) तिङ् (B) कृत
 (C) सुप् (D) उपसर्ग
51. धातु से निम्नलिखित में से किसका विधान होता है ?
 (A) सुप् (B) तिङ्
 (C) तद्धित (D) अव्यय
52. 'अजा' में कौन प्रत्यय है ?
 (A) टाप् (B) चाप
 (C) डाप् (D) डीप्
53. 'अजाद्यतष्टाप्'—यह सूत्र अष्टाध्यायी के किस अध्याय में है ?
 (A) तृतीय (B) चतुर्थ
 (C) पंचम (D) सप्तम
54. 'अजाद्यतष्टाप्'—यह कैसा सूत्र है ?
 (A) संज्ञा (B) परिभाषा
 (C) विधि (D) अधिकार
55. 'मूषिका' शब्द में किस सूत्र से स्त्रीप्रत्यय हुआ है ?
 (A) डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्
 (B) अजाद्यतष्टाप्
 (C) उगितश्च
 (D) वयसि प्रथमे
56. 'उगितश्च' सूत्र से किस प्रत्यय का विधान होता है ?
 (A) डीप् (B) डीष्
 (C) डीन् (D) ति
57. भवन्ती में कौन स्त्रीप्रत्यय है ?
 (A) डीष् (B) डीन्
 (C) ति (D) डीप्